

životě staroseverských pohanů (A. S. „The Interpretation of the Oseberg-find,“ pp. 139–147 in O. Crumlin-Pedersen – B. Munch Thye [eds.]: *The Ship As Symbol in Prehistoric and Medieval Scandinavia*, Copenhagen 1995).

Jakkoliv je mnoho naznačených problémů diskutabilních, jsou předmětem odborné (mezioborové) diskuse a měly by být brány v potaz. V kontextu recenzované knihy zejména proto, že by bylo zajímavé více se dovědět o tom, zda moderní pohané studují moderní odbornou literaturu o středověkém pohanství, popřípadě jak se k ní staví. Lze tedy shrnout, že autorův čtivý text sice přináší mnohá zjištění i zajímavé perspektivy, avšak podle mého názoru kniha v názvu slibuje víc, než přináší.

Marek Suchý

Marek.Suchy@fhs.cuni.cz

<https://doi.org/10.14712/12128112.4753>
CC BY 4.0

Jan Blommaert:
Jazyková krajina jako kronika komplexity. Etnografický pohled na superdiverzifikovanou společnost.

Karolinum, Praha 2022, 138 s.

Poměrně útlá kniha známého belgického sociolingvisty, lingvistického antropologa a profesora africké lingvistiky na univerzitě v Gentu Jana Blommaerta (1961–2021), kterou necelých deset let po jejím vydání (anglický originál 2013) mají k dispozici také čeští čtenáři, je pozoruhodná

z mnoha důvodů, které se pokusím v této recenzi krátce rozvést.

Leitmotiv Blommaertovy práce je zřejmý již z předmluvy redaktorů edice *Multilingual Matters*: k tomu, abychom pochopili texty, nápisy nebo diskurzy, nemůžeme se spoléhat jenom na samotnou textovou analýzu, ale potřebujeme textovou etnografii a jakousi revizi kritické analýzy diskurzu, která musí jednak překonat představu, podle níž má „určitá část diskurzu jen jednu funkci a jeden význam“ (kurziva v původním Blommaertově textu), ale také si uvědomit skutečnost, že „lingvisté nemají monopol na teorii jazyka“, jak tvrdil v jedné ze svých dřívějších prací (Blommaert 2005: 34–35), v nichž ale svůj postoj antcipoval, nebo spíše explicitně formuloval. Ten je zjevný: jde mu v podstatě o *návrat etnografické teorie* v rámci výzkumu jazykových, textových a diskurzivních praktik. Mluvím-li o „návratu“, mám tím na mysli především etnografii řeči nebo komunikace (*ethnography of speaking/communication*) vycházející především z prací Dell Hymese a Johna Gumperze, jimž ostatně dedikoval svou knihu *Discourse: A Critical Introduction*, z níž jsem výše citoval. Na Hymese a Gumperze navázal Blommaert silným akcentem na etnografický kontext řeči. Jazyk (přesněji řeč, mluva / *speech, speaking*) není izolovaným systémem, jak předpokládali strukturalisté, ale má další funkce indikující širší sociální, kulturní, náboženský, politický či jiný kontext.

Blommaertův akcent na etnografický přístup k výzkumu jazykové krajiny (dále VJK) byl v jeho případě výsledkem desetiletého bádání nikoli v africkém terénu, jak by se snad dalo očekávat od etablovaného afrikanisty (jedna z jeho dřívějších prací, *State Ideology and Language in*

Tanzania [Edinburgh 2014, první vydání Köln 1999], vycházela z raného výzkumu z poloviny osmdesátých let, v níž se zabýval jazykovým plánováním v postkoloniální Tanzanii založeným na dominanci svahilštiny v tomto multietnickém východoafrickém státě poté, co byla v roce 1967 otcem zakladatelem moderního tanzanského státu Juliem Nyererem zavedena *ujamaa*, specifický model budování socialismu založený na násilném vnučení svahilštiny jako jedině lingvy francy všem domorodým skupinám), ale v jeho domovské čtvrti Oud-Berchem v severobelgických Antverpách.

Zatímco v této afrikanistické práci se zabýval ještě více jazykem (svahilštinou) a jeho institucionalizací související s ideologií nově budovaného postkoloniálního státu, resp. vztahem lingvistiky a politiky („příběh svahilštiny jako ohromujícího politicko-ideologického úspěchu“, Blommaert 2013: viii), v dalších pracích se stále více posouval k výzkumu jazykových situací reflektujících sociální, etnické, náboženské a jiné změny v globálním světě. To mu je východiskem pro studium společnosti, pro kterou je charakteristická superdiverzifikace. Tyto změny v superdiverzifikované čtvrti, jakou je Oud-Berchem, nezkoumá v jakési atemporální „etnografické přítomnosti“, ale jako dynamický proces, ve kterém není nic statické a vše je v pohybu, což ostatně vyjádřil již v práci *The Sociolinguistics of Globalization* (2010), když pro tento proces rázil termín *mobilitní řeč* (ibid.: 173, kurzíva původní). Jazyk není něco statického, nehybného, nýbrž něco, co je neustále prostorově i časově přetvářeno a nově vytvářeno. Blommaert mluví o paradigmatu mobility, kterou v recenzované knize přenáší z nikoli imaginárního, ale do jisté míry translokálního prostředí do mnohem

konkrétnějšího souboru empiricko-deskriptivních a interpretačních problémů jazykové krajiny Oud-Berchemu. Tak se zrodil model pro etnografickou analýzu jazykové krajiny ELLA (*Ethnographic Linguistic Landscape Analysis*), jejíž první fází je tato kniha.

Rozsahem nevelká práce sestává ze sedmi na sebe navazujících a vzájemně propojených kapitol. V úvodní kapitole (s. 19–37) představuje novou sociolinguistickou krajinu a deskriptivní a analytický potenciál VJK, který považuje za sociolinguistické odvětví s nesmírnou interdisciplinární hodnotou. VJK je rovněž polem sociální geografie, urbánních studií, sociální antropologie nebo sociologie diverzity. Co je ale zřejmě nejdůležitější pro toto úvodní seznámení s problematikou, je teze, podle níž VJK směřuje k historizující sociolinguistické analýze. V této souvislosti je silné zejména Blommaertovo tvrzení o předznamenání konce nadvlády synchronní (či dokonce achronní) perspektivy v lingvistice a sociolinguistice, které je ale logickým vyústěním trendu, který sílí od počátku 21. století. Ten spočívá v zájmu o marginální (periferní) oblasti a takové jevy, jako jsou graffiti, sémiotická krajina letišť nebo jazyková kreativita v kontextu turismu na Korsice. Za jeho dosavadní publikační vrchol lze považovat kolektivní monografii *Multilingualism and Periphery* (2013), obracející pozornost k nutnosti porozumět lokálnímu jazykovým praktikám, tedy tomu, co kdysi sám Blommaert charakterizoval jako výzkum gramotnosti „zdola“ (*Grassroots Literacy. Writing, Identity and Voice in Central Africa*, London 2008). V této knize se vrací ke svým afrikanistickým kořenům, zabývá se v ní analýzou rukopisných textů napsaných lidmi v Katanze, jihovýchodní provincii dnešní

Demokratické republiky Kongo. Blommaert si všiml, že tyto texty pocházející z „periferie“ („zdola“) byly určeny západnímu („globálnímu“) čtenáři a díky jejich výjimečné povaze, rozsahu a sdělení nabízejí možnosti zobecnění a extrapolace (ibid.: 6). Toto později aplikoval na prostor, v němž strávil posledních dvacet let svého života. V Oud-Berchemu nebo lokalitách konžské Katangy pak spatřuje jeden z uzlů celosvětové sítě, v níž jsou všichni aktéři propojeni. Co může na první pohled vypadat nenápadně, může být ve skutečnosti součástí většího translokálního (globálního) fenoménu (*Jazyková krajina*, s. 17).

Jedním z klíčových pojmů práce je „superdiverzita“, pojem vypůjčený od Stevena Vertovece (2007), prudké zvýšení strukturovanosti diverzity ve společnostech, jako je ta belgická v Blommaertově případě nebo britská u Vertovece. Oba přitom mají na mysli především sociální, kulturní a ekonomickou diverzitu, která je podle Blommaerta důsledkem dvou rozdílných, ale vzájemně souvisejících faktorů, totiž konce studené války a zavedení internetu. Pro Blommaertovo pojetí superdiverzity jsou klíčová tři slova: mobilita, komplexita a nepředvídatelnost, které v následujících kapitolách a pasážích knihy zkoumá etnograficky, ukazuje řadu příkladů a klade si neustále další a další otázky. Jeho cílem je pokusit se o komplexní sociolingvistiku zpochybňující stabilitu jazykových rysů jako oddělených kategorií určujících stabilní a lineární korelace, jak to prováděl například William Labov na ostrově Martha's Vineyard. Blommaert se jasně přiklání na stranu Gumperze a Hymese, kteří tyto představy jednoduše zpochybnili tím, že sociální a jazykové rysy charakterizovali nikoli jako oddělené, ale

propojené, dialektické, vzájemně se konstruující, a tudíž dynamické.

V následující kapitole „*Historická těla a historický prostor*“ (s. 38–50) představuje stavební prvky etnografické teorie jazykové krajiny. Blommaert nechápe a nezkoumá prostor jako neutrální, ale zdůrazňuje nutnost jasně vylíčit, jak je sémiotizován a jak sémiotizuje dění ve sféře svého vlivu, která zpravidla přesahuje vytyčenou oblast. Blommaertovo stanovisko je opět jasně formulováno, opřeno především o dvě práce manželů Scollonových: *Discourses in Place* (2003) a *Nexus Analysis* (2004), jež mu slouží jako východisko pro kritiku hluboce zakořeněného synchronního pohledu, který v sociolingvistice i v jiných oborech stále dominuje. V Blommaertově přístupu tak jde zcela zřetelně o snahu sblížit etnografii s historií. To ostatně není nic nového, spíše je to v mainstreamu sociální antropologie a příbuzných disciplín stále opomíjeno. Blommaert se vrací k Fabianově dnes již klasické práci *Time and the Other. How Anthropology Makes its Object* (1983), která výrazně problematizuje nároky etnografie na obecnou platnost. Není bez zajímavosti, že v podobném duchu se vyjádřil také Pierre Bourdieu v jednom svém posmrtně vydaném textu (2004), v němž se vrací do své rané etnologické zkušenosti mezi alžírskými Kabyly. Blommaert, Fabian, Bourdieu a další upozorňují, že etnografové svým akcentem na přítomnost (synchronii) v podstatě vymazávají sdílený časoprostor a nahrazují jej nadčasovým prezentem (ve Fabianově terminologii „popřením současnosti“ / *denial of coactiveness*). Blommaert kritizuje nejen samotnou synchronní analýzu v sociálních vědách, ale také dosavadní diachronickou perspektivu, která spočívala v seřazení

čistě synchronních situací za sebou a jejich porovnávání. Historii, respektive diachronní perspektivu, nastiňuje dále, chápe jako čas naplněný společenským a kulturním jednáním, není to pro něj pouhá časová osa, na kterou se umísťují události. V synchronním přístupu vidí zárodky esencialismu a cestou z toho je podle něj zavedení historie (diachronie) jako skutečné analytické kategorie. A právě v tomto momentu se obrací k zmiňovaným dvěma pracím manželů Scollonových a především pojmu situovaných diskurzů, který dává do souvislosti se svým pojmem historického těla a (historického) prostoru. Oba pojmy spolu úzce souvisí. Pojem historického těla propojuje sémiotiku a ztělesnění, tj. toto tělo má sémiotické dovednosti, které se utvářejí pod vlivem normativních vzorců chování, a to jak ve skutečném („synchronním“) prostoru, tak v úzkém kontaktu s prostorem historickým, na který se Blommaert především zaměřuje. To, co podle něj činí prostor historickým, je *vztah mezi prostorem a normativními očekáváními* (kurziva Blommaertova), která si s daným prostorem spojujeme. A tato očekávání pak mají v každé společnosti svůj původ v historii sociálního (interakce mezi lidmi a prostorem) a prostorového uspořádání, které je, v souladu se situovanými diskurzivy Scollonových, neustále sémiotizováno a resémiotizováno. Nebo jinými slovy: interakční řád je výsledkem dialektiky historického těla a historického prostoru, je faktickým řádem komunikačního chování (s. 46).

Tuto sémiotiku (Scollonovi razili též pojem „geosémiotika“) poté Blommaert rozpracovává zejména v dalších dvou kapitolách: *Sémiotický a prostorový záběr* (s. 51–60) a *Znaky, praktiky, lidé* (s. 61–77), v nichž se řada teoretických konceptů

prolíná s jeho etnografováním v Oud-Berchemu. Jím se snaží prokázat především, že sémiotizovaný prostor není neutrální, ale plný kódů, norem nebo identit, a že užívání prostoru obnáší porozumění těmto kódům, normám a kritériím. Tyto postřehy vycházejí z hlubokého vnoření do výzkumu jazykové krajiny, který jednoznačně chápe jako nástroj historického bádání (s. 62). Jádrem VJK jsou především nápisy, skrze něž zkoumá oud-berchemskou superdiverzifikovanou společnost a odhaluje jejich komplexitu a skrytou historicitu: synchronní VJK je pouze začátkem komplexnější analýzy.

Blommaert si všímá především změn a transformací ve veřejných nápisech, jimž je věnována pátá kapitola (s. 78–94), jejichž zevrubnější analýza ukázala, že je mezi nimi rozdílná historie (v době výzkumu Blommaert napočítal v nápisech 24 jazyků). Na příkladu silné turecké komunity, která se zde formovala od sedmdesátých let, ukazuje, jak ve zkoumané čtvrti došlo pod vlivem superdiverzity k výrazné třídní restratifikaci. S novým přílivem obyvatelstva v polovině devadesátých let najednou akcelerovala sociální mobilita turecké diaspory a zejména příslušníci druhé a třetí přistěhovalecké generace získávali vyšší kvalifikaci, což předpokládalo vysokou úroveň bilingvismu (turecko–nizozemského). Někteří členové turecké komunity tak v průběhu pobytu v Belgii navýšili nebo nově získali svůj symbolický kapitál a právě díky jejich aktivitě se tato oblast mohla transformovat. Blommaert v tomto procesu spatřuje dva typy historicity: dlouhodobou a krátkodobou, které probíhají souběžně, aby nakonec vedly k další dynamice změny. Dlouhodobým typem historicity, jakousi lokální formou *longue durée*, je postupný socioekonomický růst každé

další generace probíhající v turecké komunitě, krátkým historickým jevem je proměňující se povaha imigrace. Oba souběžně probíhající procesy vedly ke komplexní dynamice, která během krátké doby změnila povahu, podobu a strukturu této části Antverp. Blommaert sice analyzuje ponejvíce transformace v turecké komunitě, ale komplexní dynamika probíhajících změn se docela dobře může vztahovat i na menší skupiny novějších přistěhovalců (Poláky, Indy, Portugalce a řadu dalších). Z Blommaertova výzkumu je patrné, že postupná proliferace turecké komunity jako historicky nejsilnější nebelgické skupiny a její postupující sociální a ekonomická hierarchizace spolu s příchodem mnoha etnických minorit z Evropy, Asie, Afriky nebo Latinské Ameriky vede k dalšímu soustavnému nárůstu superdiverzity, která podléhá dalším transformacím. Část tureckých elit mezitím obsadila některé pozice, které dříve ovládali příslušníci většinové společnosti. Ti se zase přemístili do centrálnějších míst Antverp, která prošla gentrifikací. Pro turecké firmy pracují gasterbeiteri z Bulharska, Ruska, subsaharské Afriky, latinskoamerických zemí, ale všichni se scházejí „v malých samoobsluhách a večerkách nebo v kvalitnějších supermarketech“ (s. 82). Blommaert si je vědom „nepěkného vykořisťování“, jak říká vztahům mezi těmito skupinami obyvatel, ale smysl jeho sdělení je podstatnější: tato transformace lokální společnosti založená na různých podobách superdiverzifikace pozitivně ovlivňuje soudržnost společenského a ekonomického systému, v němž různé skupiny s různým, často velmi výrazným, socioekonomickým postavením jsou na sobě závislé a úzce spolu komunikují. Aby spolu tyto komunity, jejichž členové mluví desítkami

často velice odlišných jazyků, mohly komunikovat, bylo nutné najít společnou řeč, linguu francu, kterou Blommaert několikrát označil jako „ekumenickou (pidžinizovanou?) nizozemštinu“ s četnými intralokálními varietami. Nizozemština je podle Blommaerta nejpřesnějším indikátorem, pokud jde o rychlé společenské transformace v Oud-Berchemu (s. 84).

Blommaert tyto etnografickou analýzou nabitě kapitoly zakončuje velmi důkladnou charakteristikou infrastruktury superdiverzity s pokusem sestavit detailní, až mikroskopický socioekonomický žebříček transformující se (Blommaert píše explicitně o nedokončené transformaci) oud-berchemské čtvrti od nejnižší postavených čerstvých přistěhovalců, často nelegálních imigrantů, přes etnicky zaměřené kavárny, kadeřnictví, lokální trhy, specializovanější „etnické“ živnostníky až po poskytovatele stavebních materiálů a ty, kteří pracují ve službách. Na tomto místě si dovoluji jedno doporučení: přinejmenším tyto pasáže knihy (zejména s. 88–94) by měli číst ti, kteří vidí v multikulturním soužití jednoznačně zárodky budoucího konfliktu, chaos a ohrožení „homogenity“ původního obyvatelstva. Blommaert samozřejmě není naivní, vidí jisté formy vykořisťování, silnou třídní hierarchii nebo na určité úrovni vztahy konfliktní, ale většinově je charakterizuje jako mírumilovné. Toto soužití nazývá konvivialitou projevující se pozoruhodným množstvím aktivit, které nazývá „fatické“. Nejde ale o implicitní převzetí původního Malinowského pojmu, ale o jeho rozšíření. Podle něj nejde pouze o udržování komunikačního kanálu, tedy sociální (kontaktní) funkci, jak sugeroval Malinowski, nýbrž je třeba tyto aktivity vnímat jako velmi podstatné, jako veledůležitou strukturu společenského

života, jako svého druhu řád. Blommaert se tak jednoznačně staví proti těm, kteří vidí v podobné konvivialitě chaos, konflikt nebo rozvrat: „v našem uvažování převažují lineární a zjednodušené modely vývoje, ona jednoduchá linearita, ... Lidé si komplexních a víceproudujících struktur, které procházejí jejich vlastním společenským prostředím, nevšímají snadno. A i když si všimnou, zřejmě je redukuje na jednoduchá vývojová schémata. Entropie v akci“ (s. 91). Krátké, poměrně jednoduché, ale zcela transparentní sdělení pro všechny, kteří považují společnost (stát, region, město, čtvrť nebo náboženské komunity) za jednoduchý, lineární, nehybný, předvídatelný model, v němž všechno do sebe jednoduše pasuje a jakýkoli pohyb vedoucí ke změně a transformaci je nežádoucí, nepřátelský nebo dokonce devastující.

V předposlední (šesté) kapitole nazvané příznačně *Vatikán diasporu* (s. 95–108) se Blommaert zabývá církvemi existujícími v Oud-Berchemu, které považuje za klíčové infrastruktury superdiverzity. Opět jsme svědky Blommaertovy pečlivosti a holistického přístupu. Kapitola je v podstatě etnografií šestnácti oud-berchemských modliteben (katolických, muslimských a evangelických). Na rychlém růstu církví ve čtvrti, jako je Berchem, Blommaert ukazuje na zásadní proměnu její podoby, v níž se vystřídaly dvě fáze. Náboženští činitelé nejprve oslovovali osoby pocházející z různých koutů světa. V této rychlé a přechodné fázi se Berchem stal „uzlem v plně globalizované síti náboženských institucí“, ze zdejších církví se stala organizační centra sdružující téměř výhradně lidi z diasporu. V druhé, nyní stále probíhající fázi, tyto církve „překračují“ hranice svých „okrsků“, opět sledujeme silný ekumenizující proces,

v němž jednu z hlavních rolí sehrává Blommaertem tolik akcentovaná ekumenická nizozemština, která společně, avšak v mnohem menší míře, s angličtinou, španělštinou a portugalštinou působí také v církevních komunitách jako lingua franca. Vše je ale složitější, protože tento dvojitý proces také není dokončený, je stále v pohybu a neustále transformován do jiné podoby. Na jedné straně v Berchemu vidíme zjevný shluk církví vytvořený nejspíš jako odpověď na chudobu a rychle se měnící skupiny krátkodobě usídlených migrantů a stálejší komunity usazených imigrantů a „domorodců“, na druhé straně sledujeme ambice některých globálních církví (Blommaert má na mysli úspěšnost letničních), které se, zdá se, vyvíjejí mimo solidarizující ekumenismus, který zase nereflexuje rostoucí vliv letničních náboženských praktik. „Hra“ je především o lidi mimo diasporu, jejich zranitelnost, marginalizaci a prohlubující se chudobu. Navzdory nepředvídatelnosti (připomínám, že ta je podle Blommaerta třetím projevem superdiverzity) a nejistotám, které superdiverzita přináší, je ale Blommaert optimista: čtvrť je chaotická, ale to je pro něj výrazem toho, že má řád.

V závěrečné kapitole pro Blommaerta příznačně nazvané *Řád superdiverzity* (s. 109–120) autor propojuje myšlenky a vyhodnocuje otázky z předcházejících kapitol. V závěrečné části knihy se Blommaert vrací především k myšlence, o kterou mu po celou dobu šlo: ke konci „saussurovské“ synchronie v sociálních vědách, což vysvětluje neustálým akcentem historizující etnografie. Konkrétněji: „znaky pochopíme jedině tehdy, když se vydáme po stopách a trajektorích jejich vzniku“ (s. 118), nebo dále: „V etnografických projektech proto *nic není skutečně synchronní* (kurziva

Blommaertova). Vše má nějaký význam, je rozpoznatelné ‚jako něco‘, a tudíž propojené s dlouhou nebo krátkou historií užívání a hodnocení...“ (ibid). Etnografii chápe jako kombinaci dvou věcí: silně rozvinutého zájmu o chvilkové, jedinečně situované případy s nutností tyto unikátní případy historizovat. Abychom odhalili skryté významy nápisů, resp. znaků, musí být mezi nimi komplexní vzájemná souhra. Blommaert odkazuje na Parkinovu (2016) „nanosociolinguvistiku“, interdisciplinární obor, který se zabývá nejjemnějšími detaily chvilkových událostí, které zasazuje do maximálního možného kontextu. V Blommaertově přístupu se tak zdánlivě stabilní a lineárně uspořádaná jazyková krajina stává superdiverzifikovaným historickým dokumentem, v němž se protínají různé historie lidí, komunit a jejich aktivit v neustálé transformaci a stává se tak mimořádně informativní, třebaže permanentně proměnlivou, kronikou komplexity. Neboli jak tvrdí ve vysoce fundovaném doslovu k českému vydání (s. 121–128) Marián Sloboda s odkazem na Nakassisův text *Linguistic Anthropology in 2015: Not the Study of Language* (*American Anthropologist* 118, 2016, 2: 330–345), jazyk není zajímavý pouze sám o sobě, ale zejména jako něco, co vypovídá o širších souvislostech světa. Toto je přístup, o který předčasně zemřelý Jan Blommaert usiloval a který se ve svých textech snažil uplatňovat. Výzkumem superdiverzifikované jazykové krajiny a její komplexity v Oud-Berchemu se mu to, myslím, podařilo více než dobře.

Marek Halbich

marekhalbich@gmail.com

<https://doi.org/10.14712/12128112.4754>
CC BY 4.0

Kristen Ghodsee – Mitchell A. Orenstein: *Taking Stock of Shock. Social Consequences of 1989 Revolutions.*

Oxford University Press, Oxford
2021, 288 s.

Když sociální antropoložka se zkušeností terénního výzkumu v Bulharsku a politolog zaměřený na politickou ekonomii východní Evropy společně napíšu knihu mapující sociální dopady postsocialistické transformace, mají slušnou šanci na zajímavý výsledek. Přes určité výhrady lze říct, že autoři recenzované publikace toto očekávání naplnili. Kristen Ghodseeová a Mitchell Orenstein přinášejí poutavé čtení ukazující, že ne každá země na východ od někdejší železné opony vyšla z postsocialistické transformace jako vítěz. Českým čtenářům stojí tato kniha za přečtení už jen proto, aby jim tuto skutečnost připomínala. Řada z nich si asi dovede představit, že nárůst nerovnosti, kriminality a vznik nových oligarchií vedly v řadě zemí ke všeobjímajícímu pocitu zmaru a neúspěchu, který se odráží v rostoucím populismu či rozmachu konspiračních teorií. Ne každý si ale dokáže představit, že v řadě východoevropských zemí došlo po roce 1990 k nezastavitelnému demografickému propadu nebo že země, jako je Srbsko či Ukrajina, měly ještě v roce 2017 nižší HDP na obyvatele než v roce 1989. Byť s řadou jejich interpretací nemusíme souhlasit, Ghodseeová a Orenstein dokázali propojením „tvrdých“ ekonomických a demografických dat s analýzou průzkumů veřejného mínění a etnografických studií mimo jiné ukázat, jak se obyčejní občané v řadě těchto zemí stávají obětmi paranoidních představ